

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/50/14-17>

Mahir Qəribov

Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>

mahir_garibov@yahoo.com

Əhməd bəy Ağaoğlunun “Hikmət” qəzetindəki yazılarının ideoloji istiqamətləri

Xülasə

Azərbaycan XX əsr ictimai-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü və ideya sisteminin formalaşmasında Avropada aldığı təhsil və həmin mühitin demokratik dəyərləri mühüm rol oynamışdır. Onun düşüncə tərzində millətçilik, türkçülük ideyası hər zaman ön planda olmuşdur. Fransada təhsilini başa vurduqdan sonra vətənə qayıdan Əhməd bəy türkçülük ideyasının tərəfdarlarından biri kimi tanınmaqla yanaşı, bu dövrdən etibarən milli mətbuatda millətçilik və ideologiya ilə bağlı məqalələr dərc etməyə başlamışdır. O, Azərbaycanın “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” və sonradan Türkiyədə “Şurayı-Ümmət” və “Hikmət” qəzetlərində türkçülük ideologiyasının tarixi kökləri və inkişaf yolunu göstərmişdir. Milli və mənəvi dəyərlərə, eləcə də tarixi köklərə sədaqət onun düşüncə tərzində mühüm yer tutan amillərdən olmuşdur. Azərbaycan ideologiyasının ilkin mərhələsini təşkil edən türkçülük ideyası müstəqil dövlətimizin, Azərbaycan Respublikasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan, böyük ideoloq və vətənpərvər Əhməd bəy Ağaoğlunun fəaliyyəti yüksək dəyərləndirilməlidir.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlunun milli-ideoloji baxışları, mətbuat tarixi, “Hikmət” qəzeti, “Həyat” qəzeti, “İrşad” qəzeti, demokratiya və milli düşüncə təbliğatçıları

Mahir Garibov

Baku State University

PhD in History

<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>

mahir_garibov@yahoo.com

The Ideological Directions of Ahmad Bey Agaoglu's Articles in the "Hikmet" Newspaper

Abstract

The worldview and ideological system of Ahmad bey Agaoglu, one of the prominent representatives of Azerbaijani socio-political thought in the 20th century, were significantly shaped by the education he received in Europe and the democratic values of that environment. In his way of thinking, the ideas of nationalism and Turkism always held a central place. After completing his education in France and returning to his homeland, Ahmad bey became known not only as one of the advocates of the idea of Turkism, but also began publishing articles on nationalism and ideology in the national press from that period onward. He was describing the historical origins and development path of the national ideology of Turkism in the newspapers "Kaspi", "Hayat", "Irshad", "Taraqqi" in Azerbaijan and then "Şurau-i Ummet" and "Hikmet" in Turkey. Loyalty to national and spiritual values and historical roots were among the factors that played an important role in his way of thinking. The idea of Turkism, which is the initial stage of the Azerbaijani ideology, played an important role in the formation of the independent Republic of our nation. In this work, the services of the great ideologist and patriot Ahmet Agaoglu are very valuable.

Keywords: National ideological views of Ahmet Agaoglu, history of the press, Hikmet newspaper, Hayat newspaper, Irshad newspaper, Democracy and propagandists of national thinking

Giriş

“Hikmət” qəzeti 1910-1912-ci illərdə Şehbenderzadə Filibeli Əhməd Hilmi tərəfindən İstanbulda nəşr edilən və bütün Osmanlı ərazisini əhatə edən nəşrlərdən biri olmuşdur. Qəzet öz səhifələrində tarix, ədəbiyyat, xəbər, fəlsəfə və siyasət mövzularına yer verirdi. “Hikmət” qəzetinin şüarı “İttihadı həyattır, tefrika memattır” (“Birlik həyattır, parçalanma ölüm”) idi və “İttihad-ı İslam” ideyasını mətbu sahədə irəli sürürdü (Tepekaya, 2005, s. 42). Qəzet yalnız Osmanlı sərhədləri daxilində deyil, Qafqazdan Orta Asiyaya, Misirdən Hindistana qədər İslam dünyasında geniş oxucu auditoriyasına malik olmuşdur. Qəzetin əsas məqsədi İslam dünyasının intibahına töhfə vermək, Qərbin ideoloji təsirinə qarşı durmaq və müsəlmanların həmrəyliyi gücləndirmək idi (Koçak, 2012, s. 17). İslam dünyasında yaşanan hadisələr Afrika, Balkan yarımadası, Qafqazlar, Orta Asiya və digər coğrafiyalarda yaşayan müsəlmanlar və onların problemləri haqqında məlumatları oxucuların diqqətinə çatdırırdı. Qəzetin əsas yazarlarından biri də Ağaoğlu Əhməd bəy idi. O, Avropada təhsil aldığı illərdə Qərb fəlsəfəsi və təfəkkürünü öyrənməklə yanaşı türk-islam mədəniyyətinə dərin bələd olan bir mütəfəkkir idi. Onun irəli sürdüyü fikirlər və ideyalar milli oyanış, mədəni intibah və milli şüurun güclənməsi prosesində cəmiyyətin maarif səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edirdi. Əhməd bəy Ağaoğlu “Hikmət” qəzetində İslam dünyasının çağdaş problemlərinə, Osmanlıda aparılan islahatlar, Qərb dövlətləri ilə münasibətlər, xüsusilə Rusiya imperializmi altında yaşayan türk müsəlman xalqlarının problemlərinə dair dərin təhlillər aparmışdır. Ağaoğlu Osmanlının daşdığı türk-islam mədəniyyəti və yenilikçi Qərb düşüncə tərzinin necə uzlaşdırılacağına dair fikirlərini “Hikmət” qəzetindəki məqalələrində açıqlamışdır. Qəzetin başlıca məqsədi Osmanlı və İslam dünyasında “İntibah-ı İslam”a töhfə vermək olmuşdur. “İttihad-ı İslam” hərəkatının geniş yayıldığı arealda “Hikmət” qəzeti məhz bu ideali təbliğ edirdi (Evcimik, 2012, s. 2). Ağaoğlunun düşüncə tərzini, yazdığı məqalələrdə islami vəhdətin yaradılması, milli-mənəvi dəyərlərə sadiqlik, tarixi irsə bağlılıq əsas amillərdən idi. O, milli mədəniyyətin inkişafını millətin tərəqqisinin əsas şərti kimi qiymətləndirərək yazırdı ki, milli dirçəlişin təməli maariflənmədir. Maarifçilik ideologiyasına əsaslanan bu yanaşma ona əsas verir ki, xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi, müasir biliklərə yiyələnməsi milli inkişafın əsas vasitələrindən biri hesab olunsun.

Tədqiqat

Tarixi kontekst və “Hikmət” qəzeti. Əhməd bəy Ağaoğlu Fransanın Sarbonne Universiteti məzun olması səbəbiylə Qərbin müsbət tərəflərini götürməyin tərəfdarı olmaqla yanaşı, təəssübkeşlik adına Qərbə kor-koranə qarşı çıxanları da tənqid edirdi. Onun fikrincə, millət ancaq o zaman tərəqqi edə bilər ki, həm öz tarixi və mədəni kimliyinə sahib çıxsın, həm də çağdaş dünyanın elmi, texnoloji və sosial yeniliklərini mənimsəsin. “Hikmət” qəzeti çox keçmədən Osmanlıda maraqla qarşılandı və abunəçilərinin sayı üç minə qədər yüksəldi. Qəzetə ünvanlanan məktublardan aydın olur ki, qəzet mədrəsə, Darüşşafaka tələbələri, həmçinin ziyalılar tərəfindən böyük rəğbət gördü (Ağaoğlu, 1911, s. 59). Qəzet vətənpərvərlik ideyasını yalnız emosional bir bağlılıq kimi deyil, vətəndaş məsuliyyəti və cəmiyyət qarşısında bir borc kimi izah edirdi. Əhməd bəy Ağaoğlu da yazılarında hesab edirdi ki, vətənpərvərlik yalnız torpaq sevgisi deyil, eyni zamanda vətənin tərəqqisinə yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyət, xalqın maariflənməsi və milli kimliyin qorunması istiqamətində göstərilən əməllərlə ölçülməlidir. Bu baxımdan onun vətənpərvərlik konsepsiyası həm mənəvi, həm də praktik çarələr daşıyırdı. Qəzetin bu nəşr siyasəti ilə yanaşı, Ağaoğlunun fikirlərindəki qətiyyət və məntiqi dəqiqlik onun bir yazar kimi nüfuzunun daha da artmasına səbəb oldu. Ağaoğlu “Türk Birliyi” və “İttihadı İslam” ideyasını cəmiyyətin nicatı olduğuna inanır və qəzetdə bu birlik, vəhdət ideyasını təbliğ edirdi (Mustafa, 2019, s. 79). Xüsusilə də qəzetin hər sayının son səhifəsində dərc olunan “Bir həftənin hadisəsi” qısaca “Həftənin hadisələri” bölməsində müxtəlif hesablamalarla Avropa ölkələrinin siyasi oyunları, onların oynadıqları rollar yer alırdı.

Əhməd bəy Ağaoğlunun yazılarında milli və ideoloji görüşlər. İslamçılıq və İttihad-ı İslam. Əhməd bəyin “Hikmət” qəzetindəki yazılarından aydın görünür ki, o, İttihad-ı İslam ideyasına böyük önəm verirdi. Ağaoğluna görə İslam dünyasının zəifliyi onun parçalanmasından irəli gəlir və bu parçalanmanın qarşısını almaq üçün ortaq mənəvi dəyərlər ətrafında birləşmək vacibdir. “Özünü cahil və fanatik bir mühitə bəyəndirmək üçün xidmət göstərənlər arasında rəqabət və mübarizə elm və

maarif sahəsində deyil, cəhalət və fanatizmin meydanında baş verir. Belə bir uğur isə geniş kütlənin məntiqinə daha çox uyğunlaşmaqla, mühitdə hökm sürən xurafat və əfsanələrə daha çox meyil göstərməklə əldə olunur. Bu isə bir xalq, bir millət, bir dövlət üçün öldürücü bir hal deməkdir və təəssüf ki, bu ikinci vəziyyət bu gün İslam aləmində hökmrandır” (Göküş, 2013, s. 200). Ağaoğlunun “Hikmət”dəki yazılarını milli və ideologiya prizmasından anlamaq üçün bu məqalələrdə tez-tez rastlanan əsas motivləri aşağıdakı mövzular üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

*Milli birlik və türkçülük,
İslamçılıq və İttihad-ı İslam ideyası,
Qərbçilik və mədəni islahatlara yanaşma,
Milli özünüdərk və xalqın rifahı.*

Əhməd bəy Ağaoğlu “İctimaiyyətin diqqəti” başlıqlı yazısında qeyd edirdi ki, qəzetdəki yazılar dünyanın hər yerindən ucalan fəryadı, bütün müsəlmanların səsinə dinləməyi özünə borc bilən bir mətbu orqan kimi çıxış edir. Şərq insanının düşdüyü bu cəhalət, fanatizmi və ümitsizliyi dəyişməz bir tale kimi qəbul etmələrinə qarşı çıxan Ağaoğlu, mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün həmin insanların keçmişdən günümüzə qədər formalaşmış milli və mənəvi dəyərlərinə sahib çıxmalarının vacib olduğunu vurğulayır. Ona görə bu məqsədə çatmağın ən asan və ən qısa yolunun, uşaqlara və gənclərə həm milli, həm də dini duyğuları aşılacaq bir təhsil anlayışını verməkdən keçdiyini göstərir (Ağaoğlu, 1912, s. 69).

Türkçülük və milli kimlik. Ağaoğlu millət anlayışını “təkcə etnik bağlılıq deyil, ortaq tarix və mənəvi dəyərlərlə bütünləşmiş cəmiyyət” kimi qəbul edirdi (Akçura, 1944, s. 24). “Hikmət” qəzetindəki məqalələrində də o, daim türk kimliyinin gücləndirilməsi, türk-islam vəhdətinin zəruriliyi fikrini irəli sürürdü. Qəzetin 59-cu sayında Ağaoğlu “Rusiyanın məqsədi” başlıqlı məqaləsində, Rusiyanın əlində olan torpaqların çoxunun türklərə aid olduğunu, hətta rusların əsas siyasətinin qeyri-rusları ruslaşdırmaq, Rusiyada yalnız pravoslav xristian təriqətini yerləşdirmək, slavyan xalqlarını rus irqinə tabe etdirmək və yalnız rus dilini dominant dil etmək olduğunu bildirir. O, rusların türk xalqlarına qarşı assimilyasiya siyasətini tənqid edir və bu siyasətə qarşı milli kimliyin qorunmasının vacibliyini vurğulayır (Ağaoğlu, 1912, s. 59).

Qərb modernizmi ilə islamı uzlaşdırmaq. Əhməd bəy Qərb düşüncəsini bütövlükdə rədd etməmiş, əksinə, onun rəşadət və elmi yanaşmalarını qəbul etmişdir. O, yalnız təəssübkeşliklə Qərbə qarşı çıxanlara qarşı sərt mövqe tutaraq yazırdı ki, “inkışaf üçün dinə əsaslanmaqla yanaşı, təfəkkür və elmi əsaslar da lazımdır” (Çam, 2013, s. 23). Bu fikir onun Osmanlı cəmiyyətinin modernləşdirilməsi və elmi maariflənməyə verdiyi əhəmiyyəti göstərir. Qəzetin 69-cu nömrəsində “İslam dünyası” məqaləsində o, müsəlmanlara, həm də üləmalara müraciət edərək, onların məsuliyyətlərini və günün cihad və müsəlmanlara kömək günü olduğunu xatırladırdı (Ağaoğlu, 1912, s. 69). Ağaoğlunun yazılarında dövrün siyasi məsələlərinə baxışı və bu məsələlərə verdiyi şərhlər, təkcə o gün üçün deyil, bugünkü insanlar üçün də keçərliliyi olan prinsiplər kimidir. “Hikmət” qəzetinin ən diqqətçəkən hissələrindən biri “İslam dünyası” rubrikası idi. Burada Mərkəzdən Kaşqara qədər İslam coğrafiyasındakı vəziyyətlər şərh edilir, müsəlmanların ortaq problemləri dilə gətirilirdi. Bu rubrika Ağaoğlunun ideyalarına uyğun şəkildə İslam dünyasında ortaq siyasi, iqtisadi və mədəni dirçəliş çağırışlarını ehtiva edirdi.

“Hikmət” qəzetinin missiyası və sosial rolu. Qəzet qısa müddətdə müxtəlif təbəqələrə nüfuz etmiş və üç minə yaxın abunəçisi olmuşdur. Məktəblilər, alimlər və tələbələr arasında geniş müzakirələr doğuran “Hikmət”, yalnız məlumat verən deyil, düşüncə formalaşdıran bir tribuna idi (Çalen, 2019, s. 105). Qəzetin redaksiya siyasəti, siyasi hadisələrə uzaq duraraq, ümumbəşəri və ümumislam ideyalarına fokuslanmaq idi. Bu da onun geniş oxucu kütləsi tərəfindən qəbul olunmasına səbəb olmuşdur. Daxildə və xaricdə bir çox siyasi hadisələrin getdiyi, Tripolinin italyanlar tərəfindən işğalının başlandığı bir vaxtda, 1911-ci il sentyabrın 21-də dərc olunan “Açıq istəklər” başlıqlı yazıya görə qəzetin fəaliyyəti bir müddət dayandırılsa da, sonra yenidən fəaliyyətə başlayır. Əhməd bəy Ağaoğlu XX əsrin əvvəllərində inqilablar səbəbiylə Osmanlı coğrafiyasının, özəlliklə də Qafqaz bölgəsinin aktiv hərəkətdə olduğu bir dövrdə o həm əsərləri, həm də “Hikmət” qəzetindəki məqalələri ilə Osmanlı sərhədləri daxilində yaşayan xalqları milli birlik siyasətinə, bir ideya ətrafında birləşməyə

dəvət edir, milli-dini birliyə, vəhdətə nail olmaq üçün bir-birindən dəyərli yazılar yazırdı (Gündoğdu, 1919, s. 19). İsmayıl bəy Qaspralının dediyi kimi Ağaoğlu qələmi mürəkkəbə deyil, ürəyinin qanına batırır, xalqı, milləti, vətəni üçün vacib olan öz ürək sözlərini yazırdı. Ağaoğlu qəzetin 72-ci sayında “İcmal-ı siyasi” bölməsində dərc olunan məqaləsində, o, Osmanlı dövlətinin “Hilafeti İslamiyyənin nüfuzu azm-i manevisi bütün nazarı hars və istilaları aləmi İslama matuf olan Avropa devletlərinin ebedi kabusudur” kimi qeyd edir (Ağaoğlu, 1912, s. 72). Osmanlı İmperiyasının tərəqqisinin onu İslam dünyasının lideri və Şərqi yüksəliş ümidi olduğunu göstərir və bunu deməklə belə möhtəşəm bir gücün, Türk-İslam birliyinin digər ölkələr üçün nə demək olduğunu açıq şəkildə izah edir.

Nəticə

Əhməd bəy Ağaoğlu “Hikmət” qəzeti vasitəsilə yalnız bir publisist deyil, həm də ideoloq kimi çıxış etmişdir. Onun yazıları çağdaş dövr üçün də aktual olan məsələləri əhatə edir: milli birlik, dini həmrəylik, modernləşmə, Qərb-Şərq münasibətləri və ictimai məsuliyyət. O, bu ideyaları yalnız nəzəri baxımdan deyil, konkret təhlil və təkliflərlə əsaslandıraraq, mətbuatın cəmiyyətin formalaşmasında oynadığı rolu ön plana çəkmişdir. Onun yaratdığı əsərlər, yazdığı məqalələr, irəli sürdüyü ideyalar türk dünyası və bütövlükdə bəşəriyyət üçün öz dəyərli töhfəsini vermişdir. “Hikmət” qəzeti və Ağaoğlunun burada yazdıqları, dövrün düşüncə həyatına dərin təsir göstərmiş və Azərbaycan, Osmanlı, həmçinin ümumilikdə İslam dünyasında ideoloji konsolidasiyanın bir parçası olmuşdur. Bu baxımdan, onun mirası yalnız tarixi deyil, həm də müasir baxışdan dəyərləndirilməli və araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Akçura, Y. (1944). *Türkçülüğün tarihi*. Ülkü Basımevi.
2. Çam, İ. D. (2013). *II. Meşrutiyet dönemi Garpcılık fikrinin Cumhuriyet'in düşünsel temellerine ve eğitime etkileri* [Doktora tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
3. Çalen, M. K. (2019). Ahmet Ağaoğlu'nda İslâm ve milliyetçilik ilişkisi. *Ahmet Ağaoğlu Sempozyumu*, 102–115.
4. Evcimik, S. (2023). *Filibeli Ahmet Hilmi'nin felsefi ve ahlaki görüşleri*. İksad Yayın Evi.
5. Göküş, Ş. (2013). Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, eserleri ve din-eğitimi görüşleri. *Toplu Bilimleri Dergisi*, Ocak, 193–210.
6. Gündoğdu, A. (2019). Ahmet Ağaoğlu'nun fikrî gelişim çizgisi. *Ahmet Ağaoğlu Sempozyumu*, 15–26.
7. *Hikmet Gazetesi*. (1912). Sayı: 59.
8. *Hikmet Gazetesi*. (1912). Sayı: 69.
9. *Hikmet Gazetesi*. (1912). Sayı: 72.
10. Koçak, A. (2012). Bir Balkan muhaciri: Filibeli Ahmed Hilmi ve “Hikmet” gazetesinde Balkanlar. *Akademi Dergisi*, 2012(2), 263–275.
11. Mustafa, F. (2019). İslam dininin Ahmet Ağaoğlu'nun düşünce sistemindeki özel yeri. *Ahmet Ağaoğlu Sempozyumu*, 79–101.
12. Tepekaya, A. (2005). Filibeli Ahmet Hilmi'nin *Hikmet* dergisini yayınlamasındaki amacı. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (8), 40–46.

Daxil oldu: 07.06.2025

Qəbul edildi: 30.09.2025